

JAKOB MELØE

Bruddstykk av et parti sjakk

Til forklaring av begrepene observasjon innenfor en virksomhet og observasjon av en virksomhet og av forholdet mellom dem, samt av begrepet kyndig blick

2003. Ikke publisert

I de fleste lærebøker i vitenskapsteori skrevet etter f.eks. 1960, er det en gang obligatoriske kapitlet om *observasjon* falt vekk. I kapitlet om observasjon sto det gjerne at all empirisk kunnskap bygger på observasjon. Det sto om observasjoner uten instrumenter og om observasjoner med instrumenter, det siste gjerne med henvisning til et annet kapittel om *målinger*. Og det sto, ofte spennende, om feilkilder ved observasjon, som f.eks. vanskeligheten ved å bedømme avstanden til en gjenstand i tåke, og dermed også gjenstandens størrelse. Samt om noen merkeligheter knyttet til observasjon, som f.eks. andhare figuren, den som skifter, mens du ser på den, mellom å være en tegning av hodet til en and og en tegning av hodet til en hare. Og om Müller-Lyers figur.

Det var hele tiden antatt, gjennom hele kapitlet, at å se, det er noe vi alle gjør like godt, bare lyset er godt nok og det ikke feiler øynene noe. Det er det demokratiske ved det å gjøre observasjoner, at der stiller vi alle likt.

Jeg vet ikke hvorfor kapitlet om observasjon falt vekk fra våre lærebøker i vitenskapsteori, en gang for 40 eller 50 år siden. Men det er gjerne filosofer som skriver lærebøker i vitenskapsteori, og det var vel på 50-tallet at det begynte å bli vanlig, i hvert fall blant skandinaviske og angloamerikanske filosofer, å skjelne, strengere enn før, mellom empiriske utsagn og utsagn av logisk eller begrepsanalytisk karakter. Og mens empiriske utsagn hørte de forskjellige vitenskaper til, som fysikk, astronomi, psykologi, etc., var filosofiens doméne det logiske og begrepsanalytiske, *og bare det*. Kanskje falt kapitlet om observasjon vekk fordi det meste av det som sto der var å regne som psykologi, og ikke som logikk eller begrepsanalyse. Kapitlet falt i alle fall vekk. Og hovedtyngden ble lagt på en lære om hypotetisk-deduktiv metode, etter et forberedende kapittel om utsagnlogikk, og kanskje litt predikatlogikk.

I det vitenskapsteoretiske arbeidet med *praktisk kunnskap* må kapitlet om observasjon på plass igjen, om enn i en annen skikkelse.

Jeg kan ikke huske at observatørene, i de gamle kapitlene om observasjon, gjorde noe annet enn å observere. De så f.eks. at "Huset er rødt", eller f.eks. at "Kvikksølvsøylen når akkurat opp til streken utenfor 20-tallet", noe som ga dem rett til å si f.eks. at "Vannet holder 20 grader". Og lignende. De var sjelden ute i noe annet ærend enn det å observere.

Når vi nu skal ha kapitlet om observasjon på plass igjen, i en vitenskapsteori for praktisk kunnskap, er det snakk om observasjoner gjort *innenfor en virksomhet og med hensyn på den samme virksomhet*, som f.eks. når du krysser med en jolle og ser en *svart vindrosse komme mot deg* — og legger jollen skarpere opp mot rossen mens du strammer seilet. Eller f.eks. som når Hvit, i et parti sjakk, ser *at hennes dronning er truet av svart løper* (observasjon

innenfor en virksomhet) for så å la den observasjonen være med på å bestemme hennes neste trekk ((observasjon) med hensyn på samme virksomhet).

De to begrepene ovenfor gjelder observasjoner i en virksomhet. Det er observasjoner som inngår i selve utøvelsen av den virksomheten. Som når du går i ulendt terreng og øyet leder foten.

Men det er også observasjoner *av* en virksomhet, som f.eks. når jolleseileren bak deg observerer din manøver (og slutter seg til rossen, hvis han ikke har sett den). Hvis hun som spiller Hvit er en erfaren sjakkspiller mens han som spiller Svart ennå er en begynder, kan Hvit ikke bare gjøre de observasjoner hun trenger for å gjøre sine trekk, men også observere hvordan Svart spiller, med sikte på å gi ham råd og forklaringer etterpå. Eller kanskje helst underveis, selv om det fratar partiet dets karakter av et ekte parti sjakk og gjør det til et læreparti (et mester-lærling parti). La oss si at Svart har flyttet sin løper og fjernet hvit dronning. Hvit ber så Svart om å flytte sin løper tilbake til forrige posisjon, setter sin egen dronning på plass igjen og sier f.eks. "Du har ikke sett deg godt nok for".

Her kan vi si at Hvit ikke bare har observert Svarts trekk, den biten av hans virksomhet, men også Svarts *observasjoner*. Hun, den erfarne, har sett hva det er han ikke har sett, f.eks. at når han fjerner løperen fra posisjon a for å ta Hvits dronning, posisjon b, så åpner han samtidig for at Hvit kan sette Svart sjakk-matt i to trekk.

Det jeg nu sier at Hvit har *sett* (at Svart ikke har sett) kan være en *slutning* fra det trekket Svart har gjort ("Han kan *ikke* ha sett at..."). Det kan også ha vært en enkel observasjon av hvor han har hatt sitt blikk. Men det er slett ikke klart at en slik distinksjon mellom observasjon og slutning er på sin plass her. Vi kan like gjerne si at hans trekk *viser* (henne) hva han har sett og ikke sett. Og regne det hans trekk *viser* til det hun kan *se*. Men det er bare i tillit til hennes kyndighet vi kan regne med det. Vi kan ikke like enkelt regne med at nybegynneren Svart kan *se* det Hvits trekk *viser* at Hvit har sett og slett ikke at Svart kan *se* det Hvits trekk *viser* at Hvit *ikke* har sett. Den første biten krever en spiller like kyndig som Hvit og den andre biten krever en mester.

Det både Hvit og Svart kan se, men altså slett ikke like godt, er de skiftende konstellasjonene på brettet. Hvert av deres trekk bevirker et slikt skifte. En konstellasjon i sjakk er en visuell figur, men ikke bare det. At svart løper og hvit dronning befinner seg på samme diagonal og at alle rutene mellom dem er tomme, det kan kalles en beskrivelse av en visuell figur (Men bare hvis også "løper" og "dronning" refererer til det rent visuelle, eller skulpturelle, ved de to brikkene, og ikke til hva de kan gjøre). Og den figuren er synlig for hvem som helst som har et blikk for mønster, enten vedkommende kan spille sjakk eller ikke. Men det er ikke slik Hvit eller Svart beskriver det de ser når de far øye på det mønstret. Det er ikke slik de ser det. Svart ser at han kan ta hvit dronning med sin løper. Og Hvit ser, med stor ro, at svart løper truer hennes dronning. Og verken kan ta eller true er rent visuelle begreper. Det er begreper som hører spillet sjakk til. De er begge midt inne i et parti sjakk og de ser det de ser med de begreper som hører spillet sjakk til. Det er det jeg har kalt "observasjon innenfor (ut fra) en virksomhet" (og sagt at de observasjonene gjøres med hensyn på den samme virksomheten, her, for å se hvilke trekk som nu bør gjøres).

Her går *se* og *forstå* sammen. Det er ikke slik f.eks. at Hvit først ser den rent visuelle konstellasjonen og deretter forstår, eller begriper, at den visuelle konstellasjonen medfører at Svarts løper truer hennes dronning. Hun ser at *svart løper truer hennes dronning*, og i det hun da *ser* er *den situasjonen* (at hennes dronning er truet av svart løper) *til stede* i *det visuelle mønstret*. (Kanskje slik kjøpekraften til 1 krone er til stede i hvert et metallstykke som er et kronestykke.)

Vi har nu observasjoner innenfor en virksomhet og med hensyn på samme virksomhet. Og vi

har observasjoner *av* en virksomhet. Men også observasjoner *av* en virksomhet er gjerne observasjoner innenfor en virksomhet og med hensyn på er virksomhet. Når Hvit, ovenpå det at hun spiller et parti sjakk med Svart, også observerer hvordan Svart spiller, hva han ser og ikke ser, etc., er hun også i virksomhet som hans lærer og veileder. Hun gjør sine observasjoner av hans spill innenfor den virksomheten og med hensyn på den samme virksomheten, dvs. å kunne gi ham en så adekvat veiledning som mulig.

Jeg har brukt et parti sjakk som eksempel for å gi en foreløpig forankring for begrepet om observasjon innenfor en virksomhet og med hensyn på den samme virksomhet. Vi kan kanskje kalle det en *grammatikk* for det begrepet om observasjon.

Det begrepet om observasjon er til forskjell fra f.eks. observasjoner vi kan gjøre i forbifarten, som f.eks. når jeg går langs veggen og far øye på et hus med oker gavl og gul fasade mot veggen (og kanskje, litt senere, får se at også den andre gavlen er oker). Jeg kan undre meg over det jeg har sett, fortelle det til andre og kanskje fa en historie som forklarer det hele. (F.eks. en historie om dårlig råd og malingsbokser på billigsalg.) Men den observasjonen har ingen forbindelse til det at jeg går og ikke f.eks. sykler forbi. Vi kan kalle den en Askeladd-observasjon.

Og vi kan kanskje si at de gamle lærebøkene i vitenskapsteori, der det var et kapittel om observasjon, skriver om våre observasjoner som om de alle er Askeladd-observasjoner, løsrevet fra hva vi ellers holder på med. Enkelte forfattere gjorde et poeng av at observasjoner skal tjene til å teste hypoteser, og da er det ikke lenger snakk om Askeladd-observasjoner. Men det er ennu lang veg til et begrep om observasjonenes plass innenfor en praktisk virksomhet, som f.eks. under landing av en Twin Otter, under en hofteoperasjon, under sykepleierens stell at et operasjonssår, under veiledning av en båtbygger-lærling, etc..

Kanskje får du bruk for dine Askeladd-observasjoner en dag, kanskje ikke. Men det er en verden som åpner seg litt på gløtt hver gang du gjør dem.

La oss betrakte observasjonen (Hvits) "Svart løper truer min dronning" en gang til. Og la oss (til glede for lesere som tar anstøt av personlige pronomener, i første eller annen person, i vitenskapelige eller filosofiske tekster) gi den en mer objektiv form: "Svart løper truer hvit dronning". (Objektiviteten består ikke i annet enn at vi nu gir Hvits observasjon til en tredjemann som er tilskuer til det samme parti.) Altså: "*Svart løper truer hvit dronning.*"

Det er ikke hvem som helst som kan gjøre en slik observasjon. En som slett ikke kan spille sjakk, kan slett ikke gjøre den. [Og det er det udemokratiske ved observasjoner innenfor en virksomhet.]

La oss plassere to tilskuere til partiet mellom Hvit og Svart. Den ene kaller jeg "tredjemann". Han er en like erfaren sjakkspiller som Hvit, og hvis han ikke ser alt det Hvit ser av konstellasjoner på brettet, skyldes det tilfeldigheter. Men siden tredjemann ikke selv deltar i spillet, heller ikke som veileder, er hans observasjoner ikke å regne som observasjoner innenfor (og med hensyn på) den virksomheten, dvs. dette partiet. Men fordi han er en erfaren sjakkspiller, ser han det han ser med de begreper som hører sjakkspillet til og med det blikk vi kan regne med hos en erfaren sjakkspiller. Vi kan si at han iakttar partiet med et *kyndig blikk*.

Når det gjelder håndverk, som f.eks. bygging av trebåter, går det kyndige blikk gjerne sammen med kyndige hender, innebefattet en kyndig og godhendt bruk av verktøy. Og det kyndige blikk og de kyndige hender er gjerne utviklet samtidig og i samme takt. Når det gjelder å spille sjakk, kreves det ikke mer av hendene enn alminnelig førlighet. Det kyndige blikket på et parti sjakk er gjerne utviklet sammen med og i samme takt som du gjør erfaringer med hvilke trekk som medfører hva. Og de erfaringene driver deg i retning

av en større begrepsmessig klarhet, som f.eks. at det å flytte en brikke fra posisjon a til posisjon b, ikke bare er å flytte den til posisjon b, men dermed også å forlate posisjon a. Den smule klargjøring av begrepet om å flytte en brikke, kan lære deg å betrakte den posisjon du er i ferd med å forlate med samme interesse og årvåkenhet som du hittil har gitt den posisjonen du flytter til. I vårt eksempel, er Svarts begrep om å flytte en brikke ennu noe uklart.

Den andre tilskueren kaller jeg "fjerdemann". Han spiller ikke sjakk og kanskje vet han heller ikke at det er det de gjør, de to som sitter for hver sin ende av et bord og skiftes om å flytte på små trefigurer på et svart- og hvitruet Brett. Mens tredjemann har stilt seg opp for å betrakte partiet ut fra en interesse for hvordan Svart vil klare seg, har fjerdemann stilt seg opp for å få øye på hva det er tredjemann betrakter med en slik interesse. Og mens tredjemann har betraktet partiet like fra Hvits første trekk, er fjerdemann kommet til en halvtimes tid senere, etter at både Hvit og Svart har erobret noen av hverandres brikker. Og la oss si at det nu er en tre kvarters tid ute i spillet, nu når Hvit og Svart og tredjemann ser at svart løper truer hvit dronning. Fjerdemann kan ikke se *det*. Men hva kan han se?

Fjerdemann har allerede merket seg at hun som flytter på de hvite brikkene aldri flytter på en svart brikke, eller i hvert fall ikke så lenge han har stått her. Og likedan for han som flytter på de svarte brikkene. Han flytter bare på de svarte. Fjerdemann har også sett, noen ganger, at en hvit brikke blir plassert der det allerede står en svart brikke og at den svarte brikken så blir fjernet fra det stedet og fra brettet. Hun som flytter på de hvite brikkene har da plassert den svarte brikken på sin side av bordet. To ganger har han sett han som flytter de svarte brikkene gjøre likedan og fjerne en hvit brikke fra brettet. Og begge gangene ble det gjort med et uttrykk for triumf, som om det var troféer han hadde skaffet seg. Er det det som er poenget med spillet? Å erobre så mange som mulig av motpartens brikker for å stille dem ut som troféer, hver på sin side av bordet? Og kanskje har de forskjellige troféene forskjellig verdi, f.eks. 2 poeng for hver av de lave og 5 poeng for hver av de høye. Kanskje har de forskjellige høye brikkene også forskjellig verdi.

Fjerdemann er på villspor. Men han har fått gitt sine forskjellige observasjoner et sikte. Han søker å få øye på poenget med spillet. Eller på hva som teller som å vinne og som å tape. Og fjerdemann forstår at far han øye på poenget med spillet, dvs. med hvert enkelt parti, så vil det hjelpe ham til å se poenget med hvert enkelt trekk. Nu gjetter han på at poenget er å skaffe seg troféer.

Partiet spilles i taushet. Og fjerdemann forstår at her skal ingen si noe, heller ikke tredjemann eller han selv. Han kan ikke stille spørsmål. Ikke her og nu. Han har bare sine observasjoner og holde seg til.

Men fjerdemann har et godt blick for mønstre og konstellasjoner og han har merket seg at de forskjellige brikkefigurene flyttes i forskjellige mønstre, men alltid i samme mønster for samme brikkefigur, enten den er hvit eller svart. F.eks. flyttes den brikken som ser ut som et tårn med skyteskår enten vertikalt eller horisontalt, og aldri diagonalt. I hvert fall ikke mens han har stått der. Og brikken som har et rundt hode med kløft i, en kløft som skrår innover og nedover fra den ene siden, den flytter alltid diagonalt og aldri vertikalt eller horisontalt. Etc.

Fjerdemann merker at han allerede, etter bare et kvarter eller så, har skiftet blick på brikkene. Han ser dem ikke lenger som de forskjellige, svarte eller hvite, trefigurene han først så dem som. Det er fremdeles de samme trefigurene, men nu har de fått karakter og retning. Ingen av dem lar seg bevege hvor som helst. Den ene skal rett frem, rett tilbake eller rett til siden, og bare det. Den andre beveger seg bare på skrå, uansett hvilken veg den skal. Og her er det ingen forskjell på de hvite og de svarte brikkene. Han merker også at han nu tenker på to spillerne, ikke som hun og han, men som Hvit og Svart. Det er nok fordi han har fokusert på brikkene og brettet. Det er der det gjøres, det som gjøres, og det

er der det skjer, det som skjer. Det er som om de to spillerne, Hvit og Svart, er forsvunnet inn i de fargene de spiller. De er bare to hender som kommer inn over brettet, fra hver sin side og hver sin gang, kalt dit av den brikken som nu skal flyttes dit den skal flyttes, enten det er for å slippe unna en fare eller for selv å sette en annen i fare. Han forstår at brettet har fanget ham og han ser opp fra brettet og på hver av de to spillerne, som for å komme til seg selv igjen. De er der begge. Det er de to som spiller og de gjør det ved å flytte på sine brikker, alt etter hvordan konstellasjonene på brettet. Men trefigurene trer ikke frem igjen som blotte trefigurer. De står der med sine forskjellige karakterer. Den figuren som ser ut som et tårn med skyteskår er den som bare beveger seg i rette linjer, horisontalt eller vertikalt. Den andre er den som bare beveger seg på skrå. Og så er det den med hestehode som beveger seg på skjeve og som kan hoppe som en hest når det trengs.

Nu er det Svarts tur til å flytte. Fjerdemann legger merke til at den svarte brikken med den skrå kløften står på samme diagonal som den hvite brikken med den åpne kronen. (Fra nu av kaller han dem bare "kløften" og "dronningen", i tankene.) Og at rutene mellom dem er tomme. Og det er Svarts tur til å flytte! Fjerdemann ser situasjonen som dramatisk for Hvit. Det er ikke de to trefigurene på samme diagonal, og med bare tomme ruter mellom seg, som gjør det dramatisk. Det dramatiske ligger i det fjerdemann kaller en figurs karakter. Han har sett at dronningen beveger seg både som tårnet og som kløften. Og nu ser han at den svarte kløften kan fjerne den hvite dronningen fra brettet. Det vil gi Svart et trofé og Hvit et tungt tap.

Ser nu også fjerdemann det samme som både Hvit, Svart og tredjemann ser, at svart løper truer hvit dronning?

Det mangler ennå litt på det. Men det som mangler, er ikke at fjerdemann ennå ikke kjenner sjakkspillets språk, som f.eks. ordene "løper", "true", og heller ikke "dronning", siden han ennå ikke vet annet enn at det er hans private navn på figuren med åpen krone.

Hva kan vi si at hver av de fire ser?

Hvit ser at svart løper truer hennes dronning. Det er den faste beskrivelsen av den situasjonen på brettet, enten Hvit opplever den som en trussel eller ikke. Hvit ser også at hvis Svart tar hennes dronning, og dermed lar sin løper forlate den ruten der den står nu, åpner han for at hun kan sette ham sjakk matt i to trekk. Hun tar trusselen med ro. Kanskje har hun nettopp flyttet en av sine brikker fra akkurat den diagonalen der svart løper nu truer hennes dronning. For å friste Svart. Hvit ser kanskje også at Svart ikke ser den fellen. Kanskje ser hun det allerede før Svart gjør sitt trekk. Hvis ikke, forstår hun det i hvert fall etter at Svart har tatt hennes dronning, at han ikke så den fellen.

Svart ser at hans løper nu kan ta hvit dronning. Og det er alt. Eller, strengere, hva annet han enn ser, så er det ikke noe som griper inn i hans forståelse av den situasjonen. Han ser ikke at hvis han lar sin løper forlate den plassen der den nu står, så åpner han for at Hvit kan sette ham sjakk matt i to trekk.

Og den blindheten skyldes et uklart begrep om et trekk, eller om det å flytte en brikke, i sjakk. Han har f.eks. ennå ikke et klart nok begrep om at det å flytte en brikke fra a til b, ikke bare er å flytte den til b, f.eks. for å erobre, men også å la den forlate a. Når Hvit så setter ham sjakk matt med sine neste to trekk, og han ser at Hvit da gjør bruk av den ruten han selv nettopp har forlatt, kan den *erfaringen* gi ham et *skjerpet begrep* om hva et trekk i sjakk impliserer.

Tredjemann ser det Hvit ser. Og når Svart så tar hvit dronning med sin løper, forstår tredjemann at Svart ikke har sett at han, nettopp med det trekket, har åpnet for at Hvit kan sette ham sjakk matt i to trekk. Men tredjemann kan kanskje ikke se at Svart ikke har sett det før Svar har gjort sitt trekk. Hvit sitter vis-å-vis Svart og er derfor i god posisjon til å følge Svarts blikk. Tredjemann, som står og derfor ser brett og spille re ovenfra, er ikke i posisjon

til å følge Svarts blick. (The devil is in the details.)

Tredjemann ser det Hvit ser, men den samme observasjonen har ikke samme plass i Hvits og tredjemanns ærend. Hvit gjør sine observasjoner for å se hvilke trekk som står til rådighet og hvilke trekk som impliserer hva. Det samme gjør tredjemann. Men Hvits observasjoner skal begrunne det trekk hun så gjør. Hennes ærende er definert for henne av selve spillet. Hun spiller for å vinne og hennes observasjoner er spillinterne. De er av typen observasjoner innenfor en virksomhet og med hensyn på samme virksomhet. Tredjemanns ærende ligger utenfor selve spillet. Han skal se hvordan Svart klarer seg. Tredjemanns observasjoner er av typen observasjon av en virksomhet. Men også tredjemanns observasjoner er gjort i de begreper som hører spillet til. Det er fordi tredjemann selv spiller sjakk a.t han kan observere partiet med de begreper som hører den virksomheten til. Og det er fordi tredjemann er en like erfaren sjakkspiller som Hvit, at han kan observere partiet med det samme kyndige blick som Hvit.

Også Svart observerer Hvits trekk og situasjonen på brettet med de begreper som hører sjakkspillet til. Men fordi Svart, enn så lenge, er en middelmåtig sjakkspiller, er han også, enn så lenge, bare en middelmåtig observatør av Hvits trekk og situasjonen på brettet. Og det er ved å bli en bedre spiller at han blir en bedre observatør, både innenfor de partier han selv deltar i og som tilskuer til andres spill.

Fjerdemann, som ikke har vært borti sjakk før og som kanskje heller ikke vet at det er et parti sjakk han nu betrakter, er av den grunn ute av stand til å gjøre en eneste observasjon vi kan kalle en observasjon av et parti sjakk. Men fordi fjerdemann har et godt blick for mønstre, er han i stand til å lære ved å observere, og allerede etter kort tid er han i nærheten av å gjøre sjakkobservasjoner. Dvs. at han også er i nærheten av å kunne spille sjakk.

Men her kan sjakk lede vill - som modell for forholdet mellom det å lære å utøve en virksomhet og det å lære og observere samme virksomhet. Sjakk er antagelig en av meget få virksomheter du kan lære å utøve *alene ved å observere* andres utøvelse av den. For f.eks. de virksomheter som krever håndlag med verktøy, er det bare gjennom egen utøvelse du kan skaffe deg (lære deg) det håndlaget. Mens du lærer deg det håndlaget, gjør du også erfaringer med både verktøyet og materialet, og de erfaringene gir deg begreper om både verktøyet og materialet, begreper som hører den virksomheten til. (Som f.eks. begreper om materialets såkalte "cutting characteristics", dvs. hvordan materialet reagerer på det verktøyet som blir brukt, som f.eks. tre på kniv, høvel eller sag, og hvordan verktøyet i sin tur reagerer på å bli brukt på det materialet, som f.eks. furu, bjørk eller eik.) Det er begreper du ikke får en forståelse av uten de erfaringene. Og de erfaringene gjør du ikke uten gjennom egen utøvelse.

Fjerdemann har en god forståelse av hvordan både løper og dronning beveger seg i sjakk. Det eneste som mangler, er at han ikke vet at det er de to brikkene heter, i sjakk. Vi kan si at hans *begrep* om løper og hans *begrep* om dronning er på plass. Han trenger bare å få vite at brikken han kaller "kløften", i sin tanke, heter "løper", og at den brikken han kaller "dronning", i sin tanke, heter nettopp det. Med begrepene på plass, kan fjerdemann se, like godt som de andre tre, at *svart løper truer hvit dronning*.

Og likevel sier jeg at det ennu mangler litt på at han kan se det. Hva er det som mangler?

Det er ikke fjerdemanns begreper om brikkene som er mangelfulle, men hans begreper *om spillet* og enkelte av dets trekk og ikke-trekk. Han er ikke sikker på hva poenget med spillet er, eller hva som teller som å vinne eller tape. Men han er nesten sikker på at poenget er å samle flest mulig troféer, eller flest mulig poeng. I fjerdemanns forståelse av kongen ("brikken med den lukkede kronen") er kongen bare ett av troféene, slik at spillet fortsetter også etter at det troféet er tatt, inntil det ikke er flere troféer å hente. Og den misforståelsen av poenget med spillet, griper inn i fjerdemanns forståelse av hvert eneste trekk.

Hvert enkelt trekk i sjakk er siktet inn mot å sette motpartens konge sjakk matt, og dermed er det også siktet inn mot å forhindre at motstanderen kommer i posisjon til å sette egen konge sjakk matt. Det å ta en av motstanderens brikker, er å svekke motstanderens evne til å forsvare sin konge og dermed også motstanderens evne til å angripe egen konge. Det er innenfor denne forståelsen, og det er den forståelsen som gjelder i sjakk, vi må forstå det trekket, eller ikke-trekket, som kalles “dronningoffer”. Det lar seg neppe forstå innenfor fjerdemanns forståelse av poenget med sjakk.

Et par trekk før der vi er nu, i dette partiet, ser Hvit at hvis hun far lokket Svart til å ta hennes dronning og dermed forlate den ruten der den samme svarte løperen nu stenger for det første av hennes to trekk. Men en av hennes egne brikker blokkerer for at Svart kan ta hvit dronning med sin løper. Og Hvit flytter sin brikke ut av diagonalen. (En bare litt mer erfaren spiller enn Svart, ville straks bli mistenksom.) Og Svart tar hennes dronning. Og når Hvit slik ofrer sin dronning, gjør hun det for å gi hvit konge den endelige beskyttelsen. Hun setter svart konge sjakk matt.

Fordi fjerdemann ennå ikke har forstått poenget med spillet, er han ennå ikke i posisjon til å lære et begrep, eller et trekk, som dronningoffer. (Det mangler også litt på Svarts forståelse av begrepet *dronningoffer*, selv om Svart kjenner poenget med spillet.) Derfor mangler det ennå noe på at fjerdemann ser det som er å se, det som både Hvit og tredjemann ser, i det trekket Svart gjør og som Hvit har invitert til.

Fjerdemann forlot sin tilskuerplass i samme øyeblikk som Svart fjernet hvit dronning fra brettet. Hadde fjerdemann blitt på sin plass to trekk lengre, men det var ingenting i fjerdemanns forståelse som tilsa at spillet snart var over, er det gode sjanser for at han også hadde forstått poenget med spillet. Han hadde i hvert fall måttet forlate den forståelsen at poenget er å samle troféer. (Eller, i akademisk sjargong, han ville ha fått falsifisert sin hypotese.) Men fjerdemann kommer helt sikkert tilbake for å observere andre partier. Og setter han seg det fore at han ikke skal spørre seg for, men finne ut av det hele *alene ut fra* hva han selv kan observerer, klarer han nok også det. Og han kan begynne å spille selv, og etter hvert far et like kyndig blick på sjakk som Hvit og tredjemann.

Kyndig blick

Jeg har brukt uttrykket “kyndig blick” flere ganger i min beskrivelse og analyse av siste fase av dette sjakkpartiet. Og slik uttrykket er brukt, plassert midt i en slik beskrivelse, med både spillere og tilskuere tilstede i beskrivelsen, er bruken av det uttrykket kanskje også selvforklarende. Jeg vil likevel forsøke meg med noe i retning av en definisjon, eller en begrepsanalyse, av uttrykket “kyndig blick”, og fremdeles med sjakk som eksempel. F.eks. slik:

Du ser et trekk, eller en situasjon, med et kyndig blick hvis og bare hvis

(1) du ser det som er å se, og

(2) du vet at du ser det som er å se.

Men denne definisjonen er i hvert fall ikke selvforklarende.

(1.1) Vi kan si at Hvit og tredjemann, og begge til forskjell fra Svart, *ser det som er å se* av situasjonen på brettet i det øyeblikk *svart løper truer hvit dronning*. Hvit *ser det* og hun ser at hvis Svart tar hennes dronning, åpner han samtidig for at hun kan sette Svart sjakk matt i to trekk. (Hvit må også se at Svart ikke er i posisjon til å gjøre noe trekk som kan blokkere det andre av hennes neste to trekk. Tar hun feil her, har hun likevel ikke sett det som er å se.)

Hvit er en erfaren sjakkspiller, men hun er ingen mester. Hvis en mester kan se at Svart t kan blokkere det andre av Hvits to trekk, er det dermed dokumentert at Hvit ikke har sett det som er å se. Det er ikke lenger bare en antagelse av en mulighet. (Det er dokumentert hvis f.eks. mesteren tar et bilde av situasjonen på brettet og så forklarer, etter at spillet er over, hvordan Svart likevel kunne ha blokkert Hvit.)

Men også en mester kan komme til å ikke se situasjonen på brettet godt nok. Hvordan skulle ellers to mestere kunne spille mot hverandre? For å forsøke å berge begrepet *om å se det som er å se*, av en situasjon i et parti sjakk, kan vi henvise til Gud, som ser alt det som er å se. Også i et parti sjakk. Men gjør vi den manøveren, fjerner vi dermed begrepet *om å se det som er å se* fra vår jordiske begrepsverden. Og vi kan ikke lenger gjøre bruk av det begrepet i praksis. Dvs. vi kan ikke lenger gjøre bruk av det. Derfor gjør vi ikke den manøveren. Vi vil heller ikke henvise til hva en fraværende mester kunne komme til å se av situasjonen på brettet og som Hvis kanskje ikke har sett.

Vi forankrer begrepet *om å se det som er å se* i det den ser som er den anerkjente mest kyndige blant de tilstedeværende. (Begrepet om den anerkjente mest kyndige, er ikke alltid enkelt å håndtere i praksis, særlig ikke innenfor Akademia. Men her, i et parti sjakk, volder det neppe noen vanskeligheter.) Hadde dette partiet hatt en femte tilskuer, en mester, ville den femte tilskueren ha vært forankringspunktet. Slik situasjonen er satt opp, er begrepet *om å se det som er å se* forankret i Hvit og tredjemann. Hvit og tredjemann, regner vi med, ser det som er å se. Svart gjør det ikke.

(1.2) Forankringen av begrepet *om å se det som er å se* i hva den ser som er den anerkjente dyktigste av de som er til stede, sikrer ikke ufeilbarlighet. Hvis Hvit og tredjemann er de to kyndigste, og de ser det samme, er det likevel tenkelig at en mester, om han kom til stedet, ville se situasjoner på brettet som verken Hvit eller tredjemann hadde fått øye på.

Det ser likevel ut til å være klart, uansett om Hvit ser alt det en mester ville ha sett eller ikke, at Hvit har et kyndigere blikk enn Svart. Kanskje vi skulle stryke det mer kategoriske begrepet *kyndig blikk* og erstatte det med et komparativt begrep. I sin allmenne form:

x ser situasjonen på brettet med et mer kyndig blikk enn y.

La oss si at partiet mellom Hvit og Svart er et læreparti og at Hvit ber Svart om å gjøre om sitt trekk og se seg bedre for, etter at han har tatt hvit dronning. Svart flytter løperen tilbake, gjeninnsetter hvit dronning og ser seg om etter beste evne. Han får ikke øye på noe som gir han grunn til å ikke gjøre samme trekk om igjen. Hvit forklarer hva det åpner for, hvis Svart flytter sin løper vekk fra der den nu står. Og nu kan også Svart se det Hvit ser. Det er neppe vanskelig for Svart å gå med på at "Hvit ser situasjonen på brettet med et mer kyndig blikk enn Svart". Utsagnet er avgjørbart mellom de to. Skulle det så dukke opp en mester som forklarerer for begge at Svart likevel kan blokkere Hvits to trekk, etter at Hvit har latt Svart ta hennes dronning, så kullkaster det utsagnet om at "Hvit ser det som er å se", men ikke utsagnet "Hvit ser situasjonen på brettet med et mer kyndig blikk enn Svart". Heller ikke det komparative begrepet sikrer ufeilbarlighet. Men det ser ut til å være mindre feilbarlig enn det kategoriske.

I vår dagligtale gjør vi bruk av både komparative og kategoriske begreper om det samme. Uttrykket "et kyndig blikk" er ikke et fast uttrykk i dagligtalen. Men uttrykket "en kyndig hånd" er ikke uvanlig ("kyndig blikk" er formet over den lesten). Og "godt håndlag" er kanskje ennu vanligere. Vi kan si om f.eks., en sykepleier, eller en hjelpepleier, at hun har et godt håndlag, f.eks. med å få en skrøpelig pasient (det er mange måter å være skrøpelig på) opp av sengen og tilbake til sengs (på en god og (så godt som) smertefri måte). Og en annen kan si "Ja, Else har et godt håndlag, men Olga sitt håndlag er enda bedre". Og f.eks. "Else sitt

håndlag er godt nok, nesten alltid og ut fra strenge kriterier, men Olga har utviklet sitt håndlag til en kunst”.

I det som omtales som et “godt håndlag” inngår det en god del av både kyndighet og innsikt utover selve håndlaget. Men det er ikke minst i det gode håndlaget at den øvrige kyndigheten og innsikten *viser seg* - for den som har et *kyndig nok blick til å se det*. Og for pasienten, som merker det.

Det kan argumenteres for at (det kategoriske) uttrykket “godt håndlag” er et skjult komparativ: x har et godt håndlag, dvs. x har et bedre håndlag enn de fleste. E.l. Jeg lar det ligge. Og sier bare at vi slett ikke trenger å stryke det kategoriske begrepet *godt håndlag*, eller *kyndig blick*. Vi har bruk for både det kategoriske og det komparative.

Det er meldt storm og skipperen ror ut for å se om skøyta er godt nok fortøyd. Fastfortøyninga er solid nok og tauet fra bøye til båt er sterkt nok, men er knuten i orden? Det var ikke han selv som la skøyta i fortøyningen. Her er det ingen grunn til å operere med et begrep om hva Gud kan se, eller hva en stormester i knuter kunne ha sett, av svakheter ved knutene som skipperen kanskje ikke ser. Denne skipperen er kyndig på fortøyning og knuter og han ser det som er å se når det gjelder slikt.

Det er et slikt begrep om *å se det som er å se* det som er å se vi liter oss på, når vi f.eks. stoler på arbeidsformannens rapport, etter sin besiktigelse, at arbeidet er fullført og i alle henseende godt utført.

(1.3) Både når vi forklarere hva Hvit ser og hva Svart ser og ikke ser, gjør vi bruk av sjakkspillets egne begreper.

Det finnes kanskje ikke begreper som ikke hører til innenfor, eller er forankret i, en eller annen menneskelig virksomhet (inkludert f.eks. målinger, konstruksjon og bygging av måleinstrumenter o.l.). Så det å observere og beskrive, et parti sjakk, eller enkelte trekk i et slikt parti, med begreper som *ikke* hører sjakkspillet til, vil kanskje alltid være å beskrive det med begreper *fra en annen virksomhet*.

La oss si at et stykke av vårt parti også ble observert av en skipskaptein som er ukjent med sjakk. Han vet ikke hva de holder på med, de to som skiftes om å flytte på trefigurer. Men han legger merke til at linjene på brettet, de som peker fra spiller til spiller, er orientert rett nord-sør. Og han legger merke til at (den brikken vi kaller) løperen alltid beveger seg langs en nordøst-sørvest linje, eller langs en nordvest-sørøst linje. Når Svart fjerner hvit dronning med sin løper, noterer han, som en del av det han ser, at den svarte løperen (han bruker ikke det ordet) ble flyttet rett nord -øst, over en avstand av (øyemål) 10 tommer, kl. 12.23. Etc. Skipskapteinen er god til å observere legemer i ro eller bevegelse, deres størrelse, figur, posisjon, hastighet, etc., og vi kan regne med at alle hans observasjoner fra dette partiet er til å stole på. Han beskrivelser er alle *sanne*.

Men ingen av hans observasjoner er observasjoner av et parti sjakk. Og ingen av hans beskrivelser er beskrivelser av et trekk i sjakk.

Hvis en sjakk-kyndig kom over skipskapteinens notater, ville han kanskje klare å dechiffere dem og skrive om skipskapteinens beskrivelser til beskrivelser av et sjakktrekk. Sett at den sjakkyndige også rekonstruerer trekkene på brettet. I så fall vil den sjakk-kyndige gjøre sine observasjoner av de trekk han har rekonstruert, og hans observasjoner vil da være observasjoner av trekk i sjakk. Men det den sjakkyndige da observerer, vil ikke være det samme som det skipskapteinen observerte.

La oss si at en sjakkspillende skipskaptein flytter sin dronning fra b2 til f6, for å komme i posisjon til å flytte videre til d8, for ....(Det er en alt for spinkel beskrivelse av et trekk i sjakk, siden ingenting av situasjonen på brettet er beskrevet. Men det far holde, her.) Den samme skipskapteinen kan da samtidig legge merke til at han nu flytter sin dronning 10

tommer i retning nordøst og at dronningen så kommer til å befinne seg 5 tommer rett sør for brettets nordlige kant. Det vil ikke være en observasjon innenfor spillet, siden den er uten implikasjoner for skipskapteinen, eller motpartens, neste trekk. Det vil heller ikke være en observasjon av spillet. Skipskapteinens observasjoner av et parti sjakk, i begreper hentet fra navigasjon, er observasjoner utenfor spillet og fremmed for det. Det er en Askeladd-observasjon han kan fornøye seg med ved siden av at han spiller sjakk og gjør sine observasjoner innenfor spillet og med hensyn på det samme spillet, med spillets egne begreper.

Det kan komme en del god forskning ut av det å hente sine begreper fra én virksomhet for å beskrive og analysere en annen. Men det kan også gi forflatninger og forvrengninger.

I boken *The Presentation of Self in Everyday Life* har sosiologen Ervin Goffman hentet hele sitt begrepsapparat fra dramaturgien og skuespillkunsten. Det er et grep som nok har fordypet vår forståelse, ikke bare av cocktailparties i New York, men også f.eks. av enkelte former for politiske karrierebygging og enkelte former for politiske forhandlinger, og ikke bare i USA. Goffman skriver også i et klart og visuelt språk som i seg selv er egnet til å skjerpe og fordype vår forståelse. Når det gjelder vår forståelse av arbeidsliv, på et skipsverft, i kystfisket, etc., har han bidratt litt og skadet mer (via de samfunnsforskerne som bruker hans dramaturgiske modell også der). Goffman har et lite kyndig blikk for andre kyndigheter enn de sosialt strategiske. Hans eller enkelte av hans elevs dyktige skipskaptein er han som kan kunsten å fremstå som en dyktig skipskaptein for sine tilskuere (på broen, i offisersmessen, etc.), f.eks. ved å stille seg til skue som opphøyd og utilnærmelig, hvis han forstår at det er slik hans tilskuere forstår den dyktige skipskapteins fremtredelse. Det er ikke snakk om ikke-skuespill-kunster som f.eks. dyktig navigasjon i vanskelig farvann eller (lettere synlig for tilskuere uten sjømannskunnskap) det å legge til kai på en god måte under vanskelige strøm- og vindforhold. Her ser ikke Goffman eller hans disipler det som er å se (og det er lite som tyder på at de selv vet at de ikke ser det som er å se). En beskrivelse og analyse av arbeidsliv gjør nok best i å holde seg tett til det arbeidslivets egne begreper, som f.eks. de begrepene som er til stede i sjøfolks egen forståelse av hva det er å være en dyktig sjømann. Men det å holde seg tett til et arbeidslivs egen forståelse og begreper, er kanskje ikke innefor rekkevidde hvis du selv er uten enhver erfaring fra det samme arbeidslivet. Og en forskning som sikter, ikke bare mot å holde seg tett inntil f.eks. sykepleierens egen forståelse, men også mot å fordype den forståelsen, er sjanseløs hvis ikke forskeren selv allerede har en god del egne og godt gjennomarbeidede erfaringer fra sykepleien.

(2) Det første punktet, (1), i forklaringen av begrepet *kyndig blikk*, eller av at ditt blikk er et kyndig blikk, er at *du ser det som er å se*. Det andre punktet (2), er at *du vet* at du ser det som er å se.

Men er det en mulig kombinasjon av kyndighet og mangel på kyndighet, at du ser det som er å se, men *vet ikke* at du ser det som er å se?

Hvit ser at hvis Svart tar hennes dronning, så åpner han samtidig for at hun kan sette Svart sjakk matt i to trekk. Hvit har sett godt etter om Svart har noen mulighet for å blokkere hennes to-trekk sekvens. Det neste trekket er hennes, så det lar seg ikke blokkere. Og når den brikken er på plass, er det heller ikke mulig for Svart å ta den. Så meget ser hun klart. Hun ser det som er å se, så langt, og hun vet at hun gjør det. Men hvis Svart, etter at Hvit har gjort det første av de to trekkene, nu forstår hva som er i gjære og ser at Hvit kan sette ham sjakk matt med sitt neste trekk, er det da noe trekk Svart kan gjøre for å blokkere for sjakk matt? Hvit kan ikke se at Svart kan gjøre noe slikt trekk.

La oss si at heller ikke Gud, eller en stormester, kan se at Svart kan gjøre noe for å blokkere for Hvits sjakk matt. Hvit *ser det som er å se*, i strengeste forstand. Det kan likevel hende at *Hvit* ikke er sikker på at hun gjør det. Og at Hvit derfor ikke tør å si, til seg selv, at

hun *vet* at hun ser det som er å se.

Mangler det i så fall noe på at Hvit ser situasjonen på brettet med et *kyndig blikk*?

Hvis Hvit, som er en erfaren sjakkspiller, likevel ikke er sikker på om hennes neste trekk lar seg blokkere eller ikke, er situasjonen på brettet antagelig nokså *kompleks*.

Det Hvit ikke er sikker på, er ikke om Svart, han hun spiller mot nu, kan blokkere hennes neste trekk. Hun er trygg på at hvis det er noe hun selv ikke har sett av situasjonen på brettet, har ikke han sett det heller. Det hun ikke er sikker på, er om hennes neste trekk *lar seg* blokkere, slik at hvis f.eks. en mester hadde spilt Svart, så kunne han ha sett at hennes neste trekk lot seg blokkere, og blokkert det.

Slik vi har satt opp historien, har vi antatt at heller ikke Gud eller en stormester kan se at det lar seg blokkere, dvs. vi har antatt at det ikke lar seg blokkere. Men Hvit vet godt at hun ikke kan se alt det Gud eller en stormester kan se av situasjonen på brettet, og Hvit vet at skulle det falle seg slik at hun så alt det Gud eller en stormester ser av situasjonen på brettet, kan hun ikke selv *vite* at hun gjør det. Hun er henvist til det hun selv ser. Og innenfor det hun selv ser, skiller hun mellom det hun er i stand til å holde skarpt nok i fokus til at hun vet at hun ser det som er å se, og det hun også ser, og som også kan være det som er å se, men som hun ikke makter å holde så skarpt i fokus at hun kan si at hun vet at hun gjør det.

Og det er det samme skillet vi gjør, når vi tar punkt (2) med i vår forklaring av begrepet *kyndig blikk*. Det hører med til det begrepet at du ikke bare, de facto, ser det som er å se, men at du også vet at du gjør det.

Og her slutter vår sjakkhistorie. Det som mangler, i forholdet til poenget med å fortelle historien, er en komplett oppstilling av de brikkene som er på brettet, f.eks. når Svart er i posisjon til å ta hvit dronning. Det har kanskje ikke vært til skade for de begrepene vi har forankret i dette bruddstykket av et sjakkparti. Men det har medført at jeg har vært nødt til å forklare punkt (2) ut fra et uanskeliggjort begrep om kompleksitet, uten å kunne forankre det i en bestemt konstellasjon av brikker på brettet. I mitt neste forsøk på å fortelle denne historien, skal jeg alliere meg med en dyktig og erfaren sjakkspiller. Kanskje har jeg sett det som er å se i denne historien, med hensyn på poenget med å fortelle den. Men jeg tror ikke at jeg, allerede nu, kan si at jeg *vet* at jeg har det.

Fiskeskipperen som ror ut til skøyta for å se om fortøyningstauet er godt belagt om pullerten, og som nu er kommet om bord, finner at sønnen har belagt med dobbelt halvstikk. Tauet er hamp smurt inn i tjære, så det skulle være en sikker knute for det meste slags vær. Det er meldt liten storm fra nordvest for Lofoten og Vesterålen, men skipperen vet av erfaring at Storskala godt kan både dreie og øke vinden slik at en liten storm fra nordvest blir til full storm fra nord, på dette stedet. Han *vet* ikke at det blir full storm fra nord, men det er det han må fortøye for. Holmene bryter havsbølgene fra nord, men de kan likevel rekke å bli bølger som til stiv kuling før de når skøyta. Skipperen finner at sønnen har gitt litt knapt ut med tau, men så har han heller ikke regnet med storm så tidlig på høsten. Skipperen løsner sønnens dobbelte halvstikk og gir ut en god del mer tau, slik at skøyta skal ri bølgene bedre og uten rykk. Og belegger med to dobbelte halvstikk.

Skipperen fortøyer ikke ut fra hva han kan sies å vite om det været som kommer, men ut fra det han *vet*, av erfaring, *at han må regne med*. Hvis en meldt liten storm fra nordvest kommer litt mer vestfra, fra henimot vestnordvest, vil ikke Storaksla dreie den mot nord og ho vil ta av for stormen og ikke øke den. Men han må regne med at stormen kommer fra nordvest, og like gjerne litt mer fra nord enn nordvest, og i så fall må han regne med full storm. Full storm mot skrog og styrhus og bølger med stiv kulings størrelse til å hive på skøyta. Og han belegger på den sikre siden av det været.

Den gang skipperen først lærte å slå et halvstikk, som guttunge, hendte det at faren måtte gjøre det om igjen. "Ser du ikke at det der ikke er et halvstikk", sa faren, og det tok en stund før han lærte å se et halvstikk og vite at det var det han så. Men etter hvert gikk

knutene ham i nevene, både enkelt og dobbelt halvstikk, slik at han ikke lenger fulgte sine bevegelser med øynene når han slo dem. Han bare slo dem og nevene visste hvordan de skulle slås. Han kunne gjøre det i blinde. Slik folk flest visste om de hadde knytt skolissene sine ordentlig eller ikke, uten å se etter. Og kanskje ville det ikke hjelpe å se etter heller. Det er hendene som vet om du knytter skolissen ordentlig eller ikke, ikke øynene.

Når skipperen ror til bake til støa, har han ikke bare fortøyd skøyta godt, han vet også at han har gjort det. Og det er nødvendig, at han også vet det. Da han ga ut mer tau, hadde han målt den gamle lengden med øynene og funnet at det kunne være bra med fem favner til. De fem favnene målte han ut med armene. Og kanskje ville det være merkelig å si at han visste at han hadde gitt ut fem favner mer fordi han så det. Kanskje ville det være mer treffende å si at han visste at han hadde gjort det fordi det var han selv som hadde gjort det. (Á-propos tesen om at all vår ikke-matematisk og ikke-tautologe kunnskaper stammer fra våre observasjoner.) Men folk på land, de kan se at han har gitt ut mer tau, en fire-fem favner mer kanskje. Og de fleste av dem vet hvorfor. (Og er det noen av dem som ikke har hørt værmeldingen, så forstår de nu at skipperen har hørt den. Og de forstår at det er varslet storm.) Skipperen har heller ikke bare slått to doble halvstikk rundt pullerten. Han vet også at han har gjort det. Ikke fordi hai så at han gjorde det, men fordi det var han selv som gjorde det. Det er nevene den kyndigheten sitter nu, og ikke like godt i øynene.

(Den britiske empirismens begrep om erfaring, der erfaring er det samme som sanseinntrykk, rekker ikke engang til vårt begrep om observasjon, ikke til vårt begrep om Askeladd-observasjoner og slett ikke til vårt begrep om observasjon innenfor en virksomhet (og med hensyn på samme virksomhet). Og den aller minste utbygging som trengs av vårt begrep observasjon, for at det skal nærme seg et begrep erfaring, er et begrep om hva vi kan vite at vi gjør eller har gjort fordi det er vi som gjør det eller vi som har gjort det.)

Og dette far klare seg, som en foreløpig presentasjon av en del av det arbeidet som gjøres, og står igjen å gjøre, med begrepet *observasjon* innenfor en vitenskapsteori for praktisk kunnskap.

Det som nå står for tur, er en undersøkelse, via gjenkjennbare eksempler, av to andre blikk-situasjoner. Begge lar seg skaffe fra definisjonen av “kyndig blikk” ved enkle, logiske operasjoner (et par negeringer). Det ene begrepet, som jeg ennå mangler et godt ord for, er dette: (1) du ser *ikke* det som er å se og (2) du *vet* at du ikke ser det som er å se. Det andre begrepet er dette: (1) du ser *ikke* det som er å se og (2) du *vet ikke* at du ikke ser det som er å se. Jeg har kalt det andre begrepet, begrepet om “det døde blikk”.